

Magyar Ház Könyvek

Hantó Zsuzsa

Kitiltott családok

Budapest, 2009

© Hantó Zsuzsa és a szerzők, 2009

© Magyar Ház Kft., 2009

Térkép- és képszerkesztő

Hajdu Lajos

Szakmai lektor

M. Kiss Sándor

Kiadja a Magyar Ház Kft.

Felelős kiadó: Bencsik András

Szerkesztő: Bognár József

Tipográfia és borító: Valkóczy József

ISBN 978-963-9335-66-0

Nyomta a Demax Művek Nyomdaipari Kft.

Felelős vezető: Miklóssy János

TARTALOM

BEVEZETÉS	/ 11
Köszönetnyilvánítás	/ 14
FOREWORD	/ 15
VORWORT	/ 18
„KEZDÉS A SEMMIBŐL...”	/ 23
A Nemzeti Bizottságok	/ 30
A népbíróságok	/ 33
A „hóhértörvény” – a népbíróságok külön tanácsai	/ 42
Tisztogatás a hivatalnokok körében. Az igazolóbizottságok	/ 44
B-listázás	/ 49
A B-listázás következményei	/ 65
„Itt csak az fog történni, amit a kommunista párt akar!”	/ 68
A CIVIL TÁRSADALOM FELSZÁMOLÁSÁNAK FOLYAMATA	/ 71
A törvénytértékek csoportosítása 1945–1953	/ 71
A németek kollektív felelősségre vonása	/ 72
Felvidéki magyarok kitelepítése	/ 76
A „belső ellenség”, a reakciónak, az osztályidegennek bélyegzettek elleni harc	/ 79
Halmozott büntetések	/ 99
Szabadulás után munkatábor	/ 104
A KITILTÁSOK JOGSZABÁLYI HÁTTERE	/ 109
1945 előtt	/ 109
A családok kitiltásának jogszabályi háttere 1945 és 1953 között	/ 112
Az emberi jogokkal folytatott színjáték	/ 117
„KULÁKLISTA”, „KULÁK FELÜLVIZSGÁLAT”	/ 123
Előzmények	/ 123
A kulákok korlátozásának egy különös formája: otthont adni a Budapestről kitelepítetteknek	/ 128

- A kulákok „likvidálásának” szervezési-technikai
háttere: a „kuláklistának” / 130
A pécsváradi kuláklista / 136
Író a határban / 142
A kuláklistának „megszüntetése” / 147

KITILTOTT CSALÁDOK / 149

- A családi munkatáborok / 151
A deportálások közvetlen előzményei, határsáv létrehozása / 152
A fogalomhasználat problémái (deportált, telepes, telepített személyek,
zárt területen elhelyezettek, nemkívánatos elemek) / 159
Az intézkedések megkettőzése / 162
A „K” őrsök tevékenysége / 164
A táborrendszer kialakulása / 164
A deportálás indokai / 168
„Parasztszocialista szektásság” / 177
Kitelepítés Budapestről / 178

AZ 1953. ÉVI AMNESZTIA / 189

Gyeczky Tamás: VERGŐDÉS A JOG HÁLÓJÁBAN / 196

- (Adalékok a kitelepítettek jogi diszkriminációjához) / 196
I. Tévúton. A magyar jogrendszer rövid története 1945–1990 / 196
II. A magánjogi diszkrimináció / 202
III. Zárószó / 221

Bank Barbara – Bandi István:

DOMICILIU OBLIGATORIU (D.O.), VAGYIS KITELEPÍTÉSEK, KÉNYSZERLAKHELYRE KÖLTÖZTETÉSEK ROMÁNIÁBAN 1949–1951 / 224

- A belső ellenség / 226
A határsáv / 228
Jogi keretek / 229
Előkészületek / 231
A kitelepítés / 235
A táborok / 237
„Szabadulás” / 242

VISSZAEMLEKEZÉSEK

*Bajor Ervinné Legeza Mária: „EMBEREK LEHETTÜNK AKKOR IS,
MIKOR AZ EMBEREK NEM AKARTAK EMBEREK LENNI” / 247*

Német, majd orosz megszállás / 247

A kitelepítés céljai / 251

Édesapám sorsa / 252

Hazatérés apa nélkül 1945 karácsonyán / 257

Kiutasítás választott lakhelyre / 260

Héber Ernő tovább működik / 264

A Gondviselés a tenyerén tartott minket / 268

A Legeza és a Bajor család kálváriajárásának állomásai / 269

DR. SZENTÁGOTAY MÁRTON ÉS CSALÁDJA SORSA / 271

A gyökerek / 271

Az erdélyi kapcsolat / 272

A kitiltás – kitelepítés / 273

Befogadóink / 276

A Szentágotay család meghurcolásának színhelyei / 280

Iskolás éveim / 281

JANCSÓ BÉLA CSALÁDJÁNAK SORSA ROMÁNIÁBAN
ÉS MAGYARORSZÁGON 1945 ÉS 1963 KÖZÖTT / 287

Jancsó Katalin: Emlékképeim / 288

Pongor Miklósné Jancsó Sarolta családjának kálváriája / 296

A ZSIGMOND CSALÁD KÁLVÁRIAJÁRÁSA / 312

Hulljon a férgese / 313

A ZICHY CSALÁD MEGHURCOLTATÁSA / 350

Visszaemlékezések / 355

Melléklet / 389

Levelek / 389

A Zichy család néhány kastélyának háború utáni története / 396

GYEKICZKY TAMÁS: VERGŐDÉS A JOG HÁLÓJÁBAN

(Adalékok a kitelepítettek jogi diszkriminációjához)

I. Tévúton.

A magyar jogrendszer rövid története 1945–1990

Jogunk és jogrendszerünk közelmúltban lezáruló történetéről napjainkban – mind a közvéleményben, mind a társadalomtudományban – számtalan illúzió és tévedés él. Az egyik szélsőséges álláspont szerint 1945–1990 között Magyarországon nem volt jog, ezért minden olyan kérdésfeltevés, amely a jog bemutatására irányul, hamis. A másik vélemény ezzel ellentétes: minden jogi formában megjelenő szabályt a jogrendszer részének tekint, ezért szerinte a jog – bár nem a jogállam elvárásainak megfelelően, de – teljes körben működött a szocializmus évtizedei alatt.

Az itt felvillantott nézetekkel nem értünk, nem érthetünk egyet. Nem keresünk tercium daturt, mivel a téves nézetrendszerek között nincs értelmes közbenső álláspont. A jogrendszerének történeti – szociológiai jellemzőinek bemutatásából kiindulva inkább megismertetjük az olvasót a kitelepítettek helyzetét, lehetőségeiket meghatározó jogi szabályozás belső összefüggéseivel.

I.1. Szakaszok és szakaszhatárok a jogéletben 1945–1990 között

A magyarországi szocializmus évtizedei sem történeti, sem szociológiai értelemben nem alkottak egységes korszakot.²⁸⁵ A közpolitikai eseményeket figyelmen kívül hagyva a következőkben megkíséreljük a korszakokra osztani a jogtörténet több mint egy emberöltőt kitevő idejét.

Az első szakasz (az „előjáték joga”) 1945-ben kezdődik és 1949-ig a sztálinista Alkotmány elfogadásáig tart. A joganyag vegyes, részben 1945 előtti

285 Az olvasó figyelmébe ajánljuk Fleck Zoltán témába vágó elemzéseit. Különösen **Fleck Zoltán**, 2001.

jogszabályokat alkalmaznak (pl. a polgári perjogban), részben azonban új szabályokat hoznak. Számos 1945 előtti törvényt átalakítanak, rendelkezéseik egy részét hatályon kívül helyezik. Éles szakadék tátong a magánjogi és a politikai, illetőleg rendészeti szabályok között, a jogszabályokból mind az összhang, mind a normatív (jogdogmatikai) összehangoltság hiányzik. A jog egyre gyakrabban válik a hatalmi törekvések eszközévé, a kommunista párt előszeretettel állította a jogalkotást saját politikai, uralmi céljainak szolgálatába.

A második szakasz 1949–1953 közé tehető, ez a jogrendszer szétverésének, megsemmisítési kísérletének szakasza. Paradox módon a jog felszámolását ideológiai síkon meghirdető hatalom az egész kommunista korszak legkeményebb jogszabályait alkotja meg. A szabályozás célja a represszió, a társadalom nagy csoportjainak az adott gazdasági és társadalmi rend keretei közé történő betérése. A jog formálisan racionális, azaz a hatalomgyakorlás szabályait pontosan beillesztik a jog tradicionális keretébe, azonban a jog alakjában megjelenő szabályoknak tartalmilag nem sok közük van magához a modern jogrendszerekhez. Fogyatékos a szabályozás jogi dogmatikai alapja, nemcsak a jogállami alkotmányosság hiányzik, hanem a jogi kultúra számos eleme is. A jogszabályok a politikai uralmat gyakorló csoport társadalomvezérlési parancsait jelenítik meg. E célok és funkciók függvényében felszámolják a jogi oktatást, megsemmisítik a jogász szakmát, bírókat és ügyvédeket likvidálnak.

A formális szabályok központjában a büntetőjog áll. Dominanciája mellett azonban fennmaradt a tagolt szabályozási rendszer, vagyis a polgári, a munkaügyi, az igazgatás jellegű szabályok csoportjai tovább éltek egymás mellett. Jóllehet a klasszikus polgári perjog jogtörténetileg egyik legjelentősebb kodifikációja 1952-ben zajlott, a politikai hatalom számára fontos gazdasági ügyeket mégis kivonták a szervezett igazságszolgáltatás rendszeréből. A magánjogi viszonyok a társadalom szegmenseibe szorultak vissza, ám köszönhetően a kor gazdaság-, és társadalomszerkezetének, tényleges felszámolásukat meg sem kísérelték.²⁸⁶

A harmadik szakasz 1953–1966 közé tehető, ez az államcentralizmus, a „klasszikus szocializmus” szabályozórendszerének kora. Időben számos eseményt fog át, a forradalom leverése, majd a megtorlás feladása éppúgy bele tartoznak, mint az apparátus felülről kezdeményezett reformkísérletei. Mégis

286 A helyzet fonákságáról kiváló könyvet írt **Valuch Tibor**, 2002.

egységes korszakról beszélhetünk, mert a jogi rendként kialakított szabályok együttese megkérdőjelezhetetlenül a központosított államhatalom eszköze volt. A jog formai racionalizmusa mellett előtérbe kerültek tartalmi kérdések, így sort kerítettek az első polgári törvénykönyv, majd az államigazgatási eljárás szabályainak kodifikációjára. A jogágazatok egyre nagyobb mértékben különültek el egymástól, ám a jogpolitika feladta azon törekvését, hogy mindent a büntető jog, vagy a büntető eljárás mintái alapján szabályozzon. A gazdasági és a munkajogi konfliktusok elintézése változatlanul kívül maradt a politikailag ellenőrzött bírói igazságszolgáltatás rendszerén, elintézésük a döntőbizottságok feladata volt. Mindezzel párhuzamosan új bírósági rendszer kiépítésével kísérleteztek, bevezették a társadalmi bírósági rendszert – hozzá kell tenni, meglehetősen alacsony hatékonysággal. A társadalmi bíróságoknak – rendeltetésük szerint – a vállalatoknál és a különböző szellemi foglalkozású munkahelyeken a párt uralmát kellett biztosítani, de a konfliktusfeloldáshoz e fórumoknak nem sok közük volt.²⁸⁷

A kommunista pártvezetés jogpolitikai irányelvekkel irányította a szervezetileg elkülönülő jogalkalmazást. Az irányelveket a párt Politikai Bizottsága adta ki, érvényesülésüket az ügyészség felügyelte. Az irányelvek a „törvények szellemét” helyettesítette be a párt utasításával, megtiltva a pártvezetés értelmezésétől eltérő minden külön értelmezést. Az irányelvek a politikai céloknak megfelelően rugalmasak és hajlékonyak voltak, így a pártvezetés mindenkori politikai taktikájának szem előtt tartva lehetővé tették a jogászai rend politikai ellenőrzését és irányítását.²⁸⁸

Az ügyvédség, a jogász szakma 1945 után megmaradt rétege, 1958-ban kapta a halálos döfést. Nyílt és leplezetlen politikai hadjárat során az ügyvédi kar nagy részét eltávolították a pályáról, a rostán átjutottakat pedig mesterséges szocialista termelőegységekbe (ügyvédi munkaközösségek) terelték. A korszak vége felé helyreállították a jogi egyetemek képzését, felemelték a hallgatói létszámot, beindították az igazgatási képzéseket, a jogi pályán mégis folyama-

287 Az MSZMP Politikai Bizottsága 1960. március 8-án tárgyalta először a társadalmi bíráskodás megteremtéséről szóló előterjesztést. Ezt követően rendszeresen beszámoltatta az illetékes pártszerveket a társadalmi bíráskodás működéséről. Az ügyészségnek és az igazságszolgáltatás más irányító szerveinek évről évre vizsgálnia kellett a társadalmi bíróságok helyzetét, a tárgyaló ügyeket, a dolgozói aktivitást. MOL M – KS 288. f. 5/173. öe.

288 A jogpolitikai irányvelvel alaphatározata a Pb. 1963. április 17-i ülésén született meg. E határozat szabta meg a jogértelmezésnek az egész „Kádár-korszakra” vonatkozó irányelveit, a büntetőjogi szemléletmódot, a magatartás-irányítás előtérbe állítását, kijelölte a párthatározat alkalmazási területeit. MOL M-KS 288.f. 5/298. öe.

tos volt a létszámhiány. Szoros ellenőrzés alatt tartott tudományos műhelyek jöttek létre, újrászerveződhetett a Magyar Jogászszövetség.

A negyedik szakasz 1967–1972 közé tehető, ez a reformjog kora. A jog kiemelt társadalmi szerephez jutott, mivel a gazdaságirányítás reformja a jog keretei között valósult meg. A gazdasági rendszer politikai integrációja majdnem teljes volt, ezért a gazdasági reform politika érintettségét nehezen lehetett letagadni. Ezzel magyarázható, hogy már a reform gondolatának felvetődésétől kezdve napirenden volt a politikai szerkezetre vonatkozó joganyag megváltoztatásának igénye, ám a kezdeményezések még kiteljesedésük előtt megbuktak. Jóllehet a politikai rendszer jogi szabályozására irányuló törekvések sikertelenek voltak, mégis számos jogszabályt módosítottak. Többek között az Alkotmányt, a polgári és a büntető perrendtartást, új törvények születtek, és megváltozott a jogszabályalkotás rendszere. Lobbicsoportok, szakértők, tudományos műhelyek léptek be a jogalkotási folyamatba.

A legnagyobb változás azonban jog társadalmi szerepéről való gondolkodásban következett be. A politikai viták felszínre hoztak számos, már-már elfelejtett jogi értéket, addig a múlt (a tőkés társadalom) maradványának tekintett jogintézményt. Felmerült például az alkotmányos garanciák megteremtésének igénye (egy alkotmányvédő Alkotmánybíróság formájában)²⁸⁹, a gazdasági kapcsolatok polgári jogi alapokra történő helyezése, az állampolgári jogok katalógusrendszerének kialakítása. Az 1968-as gazdasági reform egyik célkitűzése, a gazdasági egységek autonómiájának biztosítása, összekapcsolódott az autonómiát garantáló jogi szabályok kidolgozásával, vagy a központi tervutasításos rendszer lebontása rehabilitálta az adó-, és a pénzügyi jog korábbi (burzsoának tekintett) intézményrendszerét.²⁹⁰ A tudományos vitákban a megvalósíthatóság lehetőségein messze túlmutató intézményi reformelképzelések születtek. A reform a jogászártelmiség szellemi és szakmai megújítását hozta magával, még akkor is, ha a reform visszafordítása 1972-ben véget vetett az illúzióknak. 1990-ben a rendszerváltozást előkészítő, majd végrehajtó politikai-jogi elit bátran támaszkodhatott a reformjog muníciójára.

289 A Politikai Bizottság javaslata a Központi Bizottságnak az állami élet, a szocialista demokrácia fejlesztésére. Az anyag 2 példányban készült, dátuma szerint 1969. február 21-én. Kádár keze írásával: kiküldhető. Az engedély ugyancsak február 21-én született. A KB 1969. Március 5.-6.-i ülésén vitatta meg az előterjesztést. MOL M-KS 288.f.4/98. öe.

290 Rövid áttekintést ad e kérdéskörrel **Szilovics Csaba**, 2006, 813. o.

Az ötödik szakaszt, 1972–1985 között méltán nevezhetjük a stagnáció jogának. Nagy és döntő jogszabályváltozásokra nem került sor, sőt a szükséges átalakításokat is elodázták (pl. a polgári perjog rekodifikációját). Ennek ellenére a jogszabályok száma nőtt, szabályozási területük kitágult. A változások mögött főleg jogtechnikai szükségességek álltak, ám e változások túlmutattak a technikai szükségességen, a jog önmozgását, sui generis felépítését reprezentálták. Mivel a reform utáni korszakban sem a jog felszámolása, sem az igazságszolgáltatáson kívüli jogvitamegoldások nem voltak többé a politika napirendjén, kialakulhatott a gyakorlati jogalkalmazás szokásrendje (bírói gyakorlat), és kiépülhetett egyfajta jogi kultúra.

A jogi rendszer féloldalas volt, mivel bizonyos, a jogállami működésre jellemző jogterületek és szabályozási témakörök hiányoztak e rendszerből. Így sem az egyéni, sem a kollektív szabadságjogoknak nem volt helyük a jogban, de a gazdaság nagy intézményeinek szabályozása is nélkülözötte az európai civilizált hagyományaira épülő jogszabályalkotást. Továbbra is zárva volt a bírói út bizonyos csoportok és bizonyos jogviták előtt (munkaügy, közigazgatás). Határozott és politikailag markáns törekvések jelentek meg – szinte naponta – társadalmi konfliktusok vagy éppen társadalmi problémák büntetőjogi megoldására (pl. a fiatalok alternatív mozgalmával való szembenállás).

Láthatóvá és intézményes megjelenésében egyre markánsabbá vált a jogi professzió, a jogászi szaktudásnak szerepe. Az egyetemeken megnövekedett létszámban bocsátották ki a diplomás jogászokat, akik a különböző szakterületeken találtak munkát maguknak. Önálló jogászi szakmák alakultak ki, így a termelészövetkezeti jogászok vagy a jogtanácsosok csoportja.

A hatodik szakasz az 1985–1990 közötti időszak, a finálé jogaként jellemezhető. A politikai hatalom nem tudván választani a represszió és a reformok között, bizonytalanságot hozott a jog alakításába. Kiszámíthatatlanná vált a jogalkotás, soha nem volt előre látható, mikor milyen társadalmi kapcsolattrendszert akarnak a jogi szabályok révén átalakítani. Kényszerhelyzetben lévén azonban a pártállam néhány jogszabállyal kilépett az adott és védeni óhajtott gazdasági-társadalmi térből. Így az időszak végén megalkották a gazdasági társaságokra vonatkozó törvényt – megalapozva a piagazdasági átmenetet –, majd 1989-ben törvénybe iktatták a gyülekezési szabadság és az egyesülési jog intézményeit.

A korszak jogi szabályozása egyre bonyolultabbá, áttekinthetlenné és bürokratikusává vált. A törvények mellett a különböző minisztériumok rende-

ti jogalkotással akarták irányítani a vezérelhetetlen gazdasági folyamatokat, esetleg ezáltal kívánták a rendszerbe integrálni a korszak atipikus vállalkezési formáit. Szakadékok keletkeztek a jogi szabályokban, egymásnak ellentmondó rendelkezések léptek egy napon hatályba. A politikai és az államszervezeti rendszerre vonatkozó szabályozás ugyanakkor mozdíthatatlan, megváltoztathatatlan terep maradt, sőt számos formális jogi szabály éppen a politikai viszonyok megmásíthatatlanságát volt hivatott szolgálni. Az 1988–89-es politikai pártalapítási hullám következtében létrejövő politikai egyesülések e helyzetnek köszönhetően majdnem két évig jogilag illegitimnek számítottak, a rendőri vagy az ügyészi fellépés ellenük bármikor bekövetkezhetett.

A jogi szakma rejtett, elfeledett tanai napfényre kerültek, tudományos tételei előbb a második, majd az első nyilvánosság fórumain nyerték el a társadalom politizáló csoportjainak figyelmét. A jogállam, a többpártrendszer, az emberi és a politikai szabadságjogok követelményei már akkor szétfeszítettek a jogrend kereteit, amikor még jogi szabályok sem voltak e témákról. A gazdaságvezérlés jogszabályai a korszak végére háttérbe szorultak, a politikai ellenzék elsősorban a demokratizálódáshoz szükséges jogszabályok követését tűzte napirendre.

Az egymással küzdő politikai csoportok – akár az ellenzék, akár a hatalom oldalán – a jogot – változatlanul – eszköznek, a kívánt változások eléréséhez vezető optimális útnak tekintették. Ezért az 1990-es fordulat jogalkotási dömpinggel járt együtt. E szemléletmód – mivel a formális szabályokra összpontosított – kiiktatta a jogalkotásból a jogi rendszer jogszabályokon kívüli érték- és normavilágát, elindítva ezzel az 1990 után kiépülő jogállami rend erózióját.

A korszak jogalkotása mindezen folyamatok mellett finomított, számtalan esetben javított a már megalkotott törvényeken és rendeleteken. A dogmatikai és jogi fogalomhasználatra ügyelve változtattak meg számos jogszabályt, néha olyan rendelkezést, amelyet a „jogállami forradalom” pár hónap múlva elsöpört.

I.2. Összefoglalva a történeti tanulságokat legelőször le kell szögeznünk, hogy a jog és a jogi rendszer felszámolása, amely a bolsevik ideológia Marxig visszavezethető alapelve volt, nem járt sikerrel, sőt a jog a korszak történetében egyre nagyobb jelentőséget kapott. Mindezek ellenére a jogi szabályozás normái, intézményei, rendelkezései nem írhatóak le a jogállami jogfogalmakkal, mert a szabályok egy adott uralmi rend védelmét szolgálták, így mind a modern alkotmányosság, mind a joguralom követelményével szemben közböbök voltak. A jog domináns módon azonos volt a büntetőjoggal, a po-

litikai vezetés a jogot elsősorban a társadalmi magatartások irányítására és a helytelen (politikai és társadalmi) magatartások szankcionálására szánta. A korszak tilalmazta – kivéve az 1945–1949 közötti időszakot – az állam alávetését a jog uralmának, mivel ez a kommunista párt hatalmának elvesztését jelentette volna. Rendkívül kiterjedt a jogi formákban megjelenő intézkedési és bürokratikus parancsok köre, annak, hogy ki mikor, milyen formában hozott jogszabályt, hatalmi és nem jogi vagy alkotmányos okai voltak.

A történet velejárója, hogy a fenti folyamatokkal párhuzamosan a kommunista rendszer joga zárványokba préselve részlegesen biztosította a klasszikus jogi intézmények, hagyományok, dogmatikai rendszerek továbbélését, fennmaradását.²⁹¹ A hatvanas – hetvenes években erőre kapott e jogi tradíció, majd erre épült rá – számos ideológiai és szabályozási paradoxon ellenére – a nyolcvanas években az a joggyakorlat, és jogalkotás, amely kisebb-nagyobb meg-
rázkódtatással átvezette a piacgazdaságba és a demokráciába a magyar társadalmat. A jog eztán visszavette nélkülözhetetlen konfliktusfeloldó szerepét. A történethez hozzátartozik, hogy soha nem lehetett pontosan látni az út végét, minderre az események után megfogalmazott történeti analízis világított rá. Tanulmányunk témáját, a kitelepítettekre vonatkozó joganyagot és jogi gyakorlatot mindenesetre e vázolt történeti keretek között kell tárgyalnunk.

II. A magánjogi diszkrimináció

II.1 A diszkrimináció bevezetése és lebontása

A magánjog diszkriminációjáról írni önmagában ellentmondás. A magánjog ugyanis az a jogág, ahol a felek egyenlőségét maga a jog garantálja, s ahol a jog különös gondossággal ügyel arra, hogy a jogalanyok között ne alakuljon ki semmiféle hierarchia. Ezért szigorúan bünteti a kényszerből, hatalmi viszályból megkötött ügyleteket.

A kommunista rendszer polgári joga részben tartalmazta ezeket az ismereteket, ám a jogalanyok köréből kiiktatta a politikai ellenfeleket, rájuk nézve érvénytelenné vált a polgári jogi jogegyenlőség.

²⁹¹ Gyekiczky, Tamás, 2006, különösen a 254–266. o.

A kommunista párt az 1949-es politikai hatalomátvétele után a teljes államhatalom birtokában folytathatta az 1945-ben megkezdett és jogszabályokkal alátámasztott politikai és jogi diszkriminációt a különböző – ellenségesnek kinevezett – társadalmi csoportokkal szemben. A jogalkalmazás brutális nyíltsággal lépett a „pszeudo” joggal legitimé tett diszkrimináció mezejére.²⁹² A politikai diszkriminációt az osztályellenség ellen folytatott tudatos büntetőpolitika, a hatalom szempontjából kevésbé fontos csoportok elleni fellépést a munkajog, a polgári jog és a polgári ítélkezés képviselte. A büntetőpolitika üzenete világos és egyértelmű volt, akit a politikai hatalom önmaga számára veszélyesnek nyilvánított, azt fizikailag megsemmisíti.²⁹³ A polgári ítélkezés területén más volt a helyzet, itt „finomabb” módszerek uralkodtak. Számos ellenségnek nyilvánított társadalmi csoportot el sem engedtek jutni a polgári per megindításának fázisába (kuláknak nyilvánított egyéni gazdák, kitelepítettek), sok esetben pedig a peres eljárás során „peresztésre ítélték” az állami vállalatokkal, mezőgazdasági szövetkezettekkel szembeni perindítokat. Mind a polgári anyagi jog, mind a polgári eljárásjog kivette tehát részét e jogi diszkriminációból.

Az 1952. évi III. Törvény (Pp) 130. §. /c/ pont szerint, a keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül el kell utasítani, ha a pert más hatósági eljárásnak kell megelőznie. E törvényi előírást megfelelően alkalmazva nem egy állami vállalat vagy szövetkezet elleni perben utasították el idézés kibocsátása nélkül a keresetlevelet, mondván, előbb államigazgatási vagy más (döntőbizottsági) egyeztetésnek van helye, a perlés csak ezután jogszerű.

Így jártak el a bíróságok az államhatalmi szervekkel (tanácsokkal) szembeni követelések esetében. Természetesen csak akkor, ha a felperesnek volt bátorsága pert indítani az államhatalmi szerv ellen. A pártszervek (vagy az

292 „Pszudo” jogszabályok alatt azokat a szervezeti normákat értjük, amelyek jogszabályi formát öltenek ugyan, de a jogi leigitimitás kritériumait nélkülözik. E csoportba tartoznak még a szervezeten belül alkotott normatív jellegű előírások, a körlevelek, leiratok, szervezeti utasítások. Mindez az ötvenes évek politikai szerkezetéből, a politikai túlszabályozottságból eredt. Bihari Mihály, 1985. 122. o. A kitelepítések jogszabályi hátterét, és a szabályozás történeti folyamatát mutatja be Hantó Zsuzsa tanulmányában. **Hantó Zsuzsa**, 2004.

293 Sipos András és Závada Pál három „mintaper” anyagát gyűjtötte össze 1989-ben megjelent kötetében. Egy halálos, egy életfogytig tartó és egy súlyos határozott időtartamú szabadságvesztést szabtak ki a perekben eljáró rögtönítélő bíróságok. A mai napig nem tisztázott, hogy a kulákok ellen rendezett koncepciós perekben hány embert végeztek ki statáriális úton. **Sipos Aladár – Závada Pál**, 1989.

MDP) elleni perindítások szóba sem jöhettek, olyannyira, hogy 1954-ig nem találtunk még e perlési lehetőségre utaló nyomot sem a levéltárakban.

1953-ban a Nagy Imre kormányának reformjai elindították a lavinát.²⁹⁴ A jogfosztott csoportok – kiemelkedve korábbi helyzetükből – érvényesíteni kívánták állampolgári státuszuk „kiegészítő” szegmensét, vagyoni, esetleg személyiségi jogaikat. Nem ritkán ezért a bíróságok előtt követelték vissza elvesztett, elkobzott vagy másnak kiadott vagyontárgyaikat, lakásukat.²⁹⁵ Megjött a korábban másodrendűként kezelt szervek és gazdasági szervezetek hangja, így állami vállalatok, szolgáltató szövetkezetek fizetési meghagyás kibocsátását kérték a számlát ki nem fizető MDP-alapszervezetek, területi párbizottságok ellen. Nem ritkán a szövetkezetekből kilépő tagok megtérítési kereseteket nyújtottak be volt szövetkezetük ellen. A politika rést nyitott a jogi diszkrimináció masszívnak megépített tömbjén, s e rés egyre tágult. A jogpolitika irányítóinak lépniük kellett, hiszen a magára találó társadalom egyre radikálisabban tágította a réseket.

A jogpolitikai – igazságügyi apparátusával együtt – két úton indult el, két egymást kizáró irányba. Egyfelől megróttá a bíróságokat a szövetkezetek elleni perekben a szövetkezet javára tanúsított elfogultság miatt, ám ezzel szinte egy időben rövidre zárta a pártszervezetek elleni perindítás lehetőségét. A jogalkalmazást irányító apparátus mindezek ellenére tanácstalan volt, mert nem kapott – és ekkor már nem is kaphatott – egyértelmű eligazítást a politikai hatalomtól, hiszen a politikai vezetés maga sem tudott mit kezdeni a szövetkezetek gyors – és nem várt – ütemű felbomlásával, illetve a korábban kulákká nyilvánított rétegek paraszti öntudatával.²⁹⁶

294 A jogtörténet szempontjából felettebb „érdekes” helyzet alakult ki. Az 1953. évi 11. sz. tvr., és az 1034 / 1953 (VII.26.) sz. MT-határozat közül az utóbbit nem hozták nyilvánosságra, és a hatályon kívül helyezett jogszabályokat sem nevezték meg. Feltehető, nem volt jogszabályi háttére számos kényszerintézkedésnek. **Hantó Zsuzsa**, 2004, 127. o.

295 Erre csak nagyon keveseknek volt energiája és lehetősége. Mivel a kitelepített és internált személyek nem térhettek vissza otthonaikba, sőt új életük megkezdését szigorú korlátok közé szorították (pl. rendőri felügyelet alá helyezték őket), alkalmuk és lehetőségük sem volt érdekeik védelmére. Perjogilag nézve pedig a perelőfeltételek hiánya (pl. alperes lakóhelyének, illetve személyének ismeretlensége) akadályozta meg őket perindításaikban. Az élet újrakezdéséről adnak áttekintést a *Kitaszítottak I. kötet* interjúi. **Hantó Zsuzsa**, 2002.

296 A mezőgazdaság helyzetét, a korabeli agrárpolitikát és a kollektivizálást mutatja be **Donáth Ferenc** 1977-ben megjelent munkájában. **Donáth Ferenc**, 1977. A kollektivizálás társadalomtörténeti elemzését napjainkban **Valuch Tibor** társadalomtörténeti munkájában, illetve korábbi – a parasztságról írott – tanulmányában találjuk. **Valuch Tibor**, 2002 és **Valuch Tibor**, 1988, illetve **Závada Pál**, 1984.

A helyzet megoldásán dolgozva az egyik utasítás követte a másikat, az egyik jelentés után bekérték a következő tájékoztatót. Egymásnak ellentmondó rendelkezések születtek, a valóságot mindinkább hátérbe szorító előterjesztések. A bíróságok vezetői politikailag fejletlennek ítélték meg azokat a bírákat, akik döntésük meghozatalában nem értékelték kelőképpen a felek osztályhelyzetét, ám azonnal felszólították ítélező társaikat arra, hogy szüntessék meg az állami vállalatok felé mutatott egyoldalú elfogultságot, ha a másik fél egy volt termelőszövetkezeti tag. (pl. kártérítési perekben). A szabályozási deficit azonban nőttön-nőtt, így 1954 novemberében joggal állapította meg egy jelentés: „...olyan jelentős és átfogó jellegű kérdésekben nem történt még elvi állásfoglalás, mint a kitelepített személyek egyes igényei, a Sztálinváros területéről 1953. év tavaszán kiutasított dolgozók kártérítési igényeinek kérdése, valamint a helytelen kádervéleményekkel okozott károk megtérítésének kérdése, holott ezekben az ügyekben mind a bíróságok, mind az érdekelt felek sürgetik a minisztérium állásfoglalását.”²⁹⁷

A lecke adott volt, feladta a történelem: le kellett bontani mindazokat az akadályokat, gátakat, amelyek a polgári jogi igény érvényesítése előtt tornyosultak. Ismerve a történéseket, nem árulunk el nagy titkot a mai olvasónak akkor, amikor azt mondjuk: mindez eleve kudarcra volt ítéelve. Meg kell jegeznünk, a kor szereplői nem számoltak a kudarc lehetőségével. Bízta abban, hogy lehetséges bizonyos cselekvési mezők kitágítása, s optimizmusukat maga a politika táplálta.

II.2. A diszkrimináció hátterében

A politikai rendszer ideológiájából szervesen következett a mindenre kiterjeszhető, mindenkit körébe vonható megnevezés: az osztályellenség fogalma. A fogalom, az elnevezés „démonikus”, behelyettesíthető, csoportképző fogalom. Tartalma változhatott, cserélődhetett, ám mindenki (individuumként vagy szűkebb társadalmi csoportjának tagjaként) magára ölthette a fogalom palástját. Meghatározhatatlansága állandó fenyegetettséget gerjesztett, alak nélküli absztrakciója általános felhasználhatósága előtt nyitotta meg az utat.²⁹⁸

297 A polgári ítékezés helyzete. Az IM Bírósági Főosztály vezetőjének jelentése. MOL M- KS – 276.f.96.cs. 34. öe. 1134 / B.- 135 / A. o.

298 A fogalomhasználat eredete Révai József 1946. Június 22-i. Szabad Nép cikkére nyúlik vissza. Felidézi: **Hantó Zsuzsa**, 2004, 117 o.

A klasszikus sztálinista időben elég volt az osztályellenség bélyegét rásütöni valakire vagy valamilyen társadalmi csoportra, sorsa megpecsételődött. A büntető ítélkezés területén a fogalom súlyossága években (életben) vált mérhetővé, ám a polgári ítélkezés e fogalmat ritkábban használta. Az ok egyszerű volt: az osztályellenség elleni jogi fellépés a büntetőjog területére tartozott. Más csoport neve a polgári ítélkezés területén nem egyszer felbukkant, így a kulák (felperes-alperes), vagy a volt kizsákmányoló (gyáros vagy bankár) elnevezés, ám az osztályellenség, mint olyan kezelhetetlen volt.²⁹⁹

1954-ben a Legfelsőbb Bíróságra várt a feladat: meghatározni az osztályhelyzet jogi értékelését, különösen a büntetőperekben, a büntetés kiszabásának területén. Az LB fektette az ügyet, halogatta a döntést, végül a jogirodalom szerzői adtak iránymutatást az alsóbb bíróságoknak, amikor 1956-ban megállapították „...jelenleg létező egyetlen ellenséges kizsákmányoló osztály a kulákság, és nem lehet osztályként kezelni a volt kizsákmányoló osztályok maradványait, az ún. »deklasszált elemeket«.”³⁰⁰

Az alsóbb bíróságok az 1953-as Kormányprogram után pár héttel még az osztályellenség elleni harcot tekintették első számú feladatuknak. „Harcukban” támogatást kaptak az Igazságügyi Minisztériumtól. Egy 1953-as jelentés szerint a Nagy Imre-kormány új igazságügyi minisztere (Erdei Ferenc) a megyei bíróságok elnökeinek tartott értekezleten „...kihangsúlyozta, hogy a szocialista törvényesség szellemében az eddig tapasztalt opportunisták és liberális ítélkezéssel ellentétben következetes, határozott és az eddiginél keményebb ítéletekkel kell biztosítani az osztályellenség minden támadásának visszaverését...”³⁰¹ Erdei kijelentése a Nagy Imre-kormány sorsdöntő lépesei előtt született, 1954-ben a hasonló hangnemben fogalmazott osztályharcos fellépések jelentős mértékben csökkentek.

Az osztályellenség elfedhette a konkrét csoportot, azaz általános fogalomként magába olvaszthatta az ellenség különös (részleges) csoportjának nevét. A csoportmegnevezés absztrakciója kifejezetten előnyös volt akkor, amikor

299 Az osztálytartalom vizsgálata mélyen beivódott a kor joggyakorlatába. Vida Ferenc 1956 júliusában a Jogtudományi Közöny hasábjain publikálta tanulmányát arról, hogy a perben (büntető és polgári perben) miképpen kell a bíróságnak tisztáznia a felek osztályhelyzetét, és ennek milyen jelentősége van az ítélet szempontjából. Nyíltan feladta az állampolgári jogegyenlőség elvét az ún. „osztályelv” primátusa érdekében. **Vida Ferenc**, 1956.

300 **Vida Ferenc**, 1956, 414. o.

301 Beszámoló a kormány programnyilatkozata alapján tett igazságügy-miniszteri intézkedésekről és azt követően a bíróságok munkájában tapasztalt jelenségekről. MOL M – KS – 276.f. 96. cs. 16.öe. 11 / B. o.

egy különös (konkrétan körülírható) csoport státuszának megítélése bizonytalanná vált, mivel a fogalom használatával az általános nyelvi szintre felemelve lehetett fellépni a különös csoport ellen. 1953 végén a kulák elnevezés tartalma vált bizonytalanná, így került újra előtérbe az ítéleti indokolásokban az osztályellenség kifejezés használata.³⁰² Az Igazságügyminisztérium a Békés megyei bíróságok munkáját értékelve rámutatott arra, hogy „az osztályhelyzet megállapításánál tapasztalt bizonytalankodás oka kétségtelenül a bírák politikai képzettségének hiánya miatt a kormányprogram meg nem értése. Különösen kirívó példa volt erre a gy.-i járásbíróság vezetőjének P. elvtársnak az állásfoglalása, aki, midőn megkérdeztük, hogy indokolt esetben a »kulák« szót miért nem használják az ítéletekben, azzal érvelt, hogy a kormányprogram után úgy gondolja, hogy ez a megjelölés helytelen, és ezért használják következetesen a nép ellensége, osztályellenség stb. megjelölést a kulákokkal szemben.”³⁰³

Az osztályellenség mint diszkriminálható csoportfogalom túlélte az 1953–1954-es reformok korát, sőt üres és behelyettesíthető tartalmának segítségével mélyen beívódott az igazságszolgáltatás mindennapjaiba. A kor polgári peres szereplői mégsem az osztályellenség meghatározásával voltak elfoglalva, hiszen a polgári pereket társadalmi és gazdasági státuszukban meghatározott személyek és csoportok indították. A volt (vagy a keresetlevél beadásakor annak számító) kulákok indítottak pert vagyonuk visszaszerzése iránt. Máskor ellenük léptek fel azok a magántermelő, volt tsz. tagok, akikkel valamilyen kérdésben jogvitába keveredtek (pl. vitatott volt a föld használati joga). Az igazságügyi apparátus – különösen a politikai vezetése – e vitákban a pártatlanság és ügyfélegyenlőség elvét követte – nem egyszer szembefordulva az évekig heccelt ellenséges (és rendszerhű) közvéleménnyel. Erdei Ferenc igazságügyi miniszter az MDP KV Adminisztratív Osztálya vezetőjének 1954. február 17-én írt levelében nemcsak az ügyfélegyenlőségen alapuló ítélkezési

302 Vida 1956-ban írt cikkének fényében „átmenetinek” tűnik ez az elbizonytalanodás. Závada Pál Kulákpérés című könyvében bemutatta a „kulák” elnevezés történeti geneológiáját. A „kulákozás” 1946–47-ben elkezdődött, s már ekkor kialakultak az elnevezéshez tapadó „sztereotípiák”. A kulák „tarkóján fodrozó hájrétanggal, pufók arcával [...] csak áll, zsíros fejét hol jobbra, hol balra kapja, de mégiscsak azt hajtogatja: »Nem mondok le egy darab földről sem.« Sok-sok földtelen paraszt hajtja le fejét csüggedten. Hiába, nem találunk megértésre.” Idézi Závada a Viharsarok Népe c. kommunista napilap 1947. március 22-i riportját. Závada Pál, 1991, 92. o.

303 *Kollégiumi Beszámoló a békésmegyei bíróságok vizsgálatáról*. IM. Bírósági Főosztály. MOL M-KS – 276.f. 96. cs. 18 / 2. öe. 119. o.

gyakorlat követésére hívta fel a KV osztályvezetőjének figyelmét, hanem keményen bírálta a pártszervek bírósági ügyekbe történő beavatkozását.

„Az ny.i megyei bíróság polgári fellebbviteli tanácsa egy vagyoni jogi perben hozott határozatot, ami az alperes részére hátrányos kimenetelű volt. Az alperes a megyei bíróság döntése ellen a megyei pártbizottság adminisztratív osztály vezetőjéhez – X elvtárshoz – fordult panasszal. X elvtárs a megyei bíróság vezetőjét és az ítéletet hozó bírót áthívatta magához azzal, hogy az ügy iratait is vigyék magukkal. X elvtárs az iratok átnézése után azt a kijelentést tette – az alperes jelenlétében –, hogy a megyei bíróság döntése az ügyben helytelen, a kormányprogrammal össze nem egyeztethető, mert a kisparaszt és a kulák felek között fennálló peres ügyben a bíróság a kulák javára hozott döntést ...

...Véleményem szerint X elvtársnak ez a magatartása mindenképpen helytelen, függetlenül attól, hogy az egyik fél kulák volt. Különösen helytelenné kell azt, hogy az egyik peres fél jelenlétében tett olyan kijelentést, hogy a bíróság helytelenül járt el és az alperesnek van igaza. Emellett azonban az ügy lelkiismeretes áttanulmányozása alapján azt kellett megállapítani, hogy a megyei bíróság fellebbviteli tanácsa a kérdéses ügyben helyesen hozott ítéletet. X elvtárs eljárása nézetem szerint sem a bírói függetlenséggel, sem különösen a pártbizottság tekintélyével nem egyeztethető össze. Éppen ezért javaslom, hogy az ügyet az Osztály is vizsgálja meg és ennek eredményéhez képest járjon el X elvtárral kapcsolatban.”³⁰⁴

A panaszok azonban csak jöttek és jöttek, hol a pártközpontból az Igazságügyi Minisztériumba, hol a területi szervektől a pártközpontba. A pereszes felek felhasználtak minden mozgatható kapcsolatot a bírói ítéletek ellen, s e támadások alapja nem egyszer a pernyertes felperes „osztályhelyzete”, pontosabban fogalmazva a felperes kulák státusza volt. Egy kulákkal szemben peres veszíteni – ez sokak szemében a szocialista igazságszolgáltatás végét jelentette. Az MDP Központi Vezetőségének címzett (ahogy az iratokból visszaolvasható, egy notórius feljelentő tollából származó) bejelentés például a következőképpen fogalmazott: „Hogy mennyire erős az ellenség ellenállása és támadása, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a h.-i járásbíróóság július 15-én hozott véghatározata, mejben (sic!) megbünteti a dolgozó parasztot és támogatja a kulákokat. Ezt a tényt szeretném bővebben megírni, és megkérni a központi vezetőséget, hogy sürgősen vizsgálta meg ezen ügyet, mert tűrhetetlen az, hogy a h. já-

304 Az igazságügyi miniszter levele Keleti Ferenc elvtársnak az MDP KV Adminisztratív Osztálya vezetőjének. MOL M-KS – 276. f. 96. cs. 35. öe. 236. o.

rásbíróság szárnya alá vegye a kulákat és sárba tapossa a termelészövetkezeti tagokat, valamint a becsületes dolgozó embereket...”³⁰⁵

A választ (amit nem ismerünk) a pártközpont küldte meg a panaszosnak, de előbb megkereste az Igazságügyi Minisztériumot. Az IM véleményéből kiderül, folyamatban lévő ügyről volt szó, mivel az első fokú ítéletet megfellebbezték. Az IM szerint a fellebbezés miatt intézkedést nem igényelt a panasz, azaz a minisztérium távol tartotta magát a bírósági eljárástól, s erre ösztönözte a pártközpontot. Ezzel párhuzamosan szakmailag elmarasztalta a járásbírósgót, kritikusan szétszedte annak ítéletét, ám a misztériumi véleményben fel sem merült a kulák – tsz. tag megkülönböztetése.

Az Igazságügyi Minisztériumhoz került más ügyekből rekonstruálható az igazságügy hivatalos álláspontja, ami nagyjából megegyezett az Erdei levélben leírtakkal. Az IM – kihasználva szervezeti irányító jogkörét – mindig bekérte a panaszolt ügy aktáját, szinte fellebbviteli bíróságként átvizsgálta a peranyagot, és csak ezután válaszolt a panaszosnak. Folyamatban lévő ügybe nem avatkozott be, de az általunk megismert iratok szerint soha nem kérdőjelezte meg a jogerős bírói ítéleteket sem. Pedig vegyes jellegű ügyek kerültek át az IM-hez. Végrehajtási ügy, lakáscsere, termelészövetkezeti földhasználat, ingókiadás, állatkár.

II.3. A perjogi diszkrimináció terepén: a mezőgazdaság szereplői

Amíg a kulákkal szemben a „dolgozó paraszt” vagy/és termelészövetkezeti tag, addig a szövetkezetekkel szemben az állami vállalat élvezte az állami ideológia támogatását. A peres eljárásban ez annyit jelentett, a termelészövetkezet perbeli pozíciója nem volt olyan erős, mint a vele szemben álló állami cégé. E helyzetben az igazságügy irányítói 1954-ben változtatni akartak, ezért egymást követték a belső utasítások, jelentések és feljegyzések. „A termelészövetkezeteknek számos jogvitája volt a szerződéses termelésből kifolyólag. Az ügyek nagy többségében kiderült, hogy a szerződések kötésénél a vállalatok megbízottai félrevezették a tsz-vezetőket, más eseteknél a pereknek a megtárgyalását az igazságügy-misztériumi utasítás állította le, míg végül MT-határozat rendezte a szerződéses termelésből eredő igényeket... A termelészövetkeze-

305 K Község Tanácsának Végrehajtó-bizottságától az MDP Központi Vezetőségének. MOL – M-KS – 276. f. 96. cs. 34. öe. 44. o.

tek ellen indított közületi perek megalapozottsága számos esetben hiányos. B. megyében ugyanis tömegesen indított a TŰZÉP-központ a tsz-ek ellen pereket azon az alapon, hogy a járási tanácsok mezőgazdasági osztálya által diszponált különböző építésanyagokat a tsz. nem vette át. A perek tárgyalása során kiderült, hogy a tanácsi szervek a megyei tervfelbontás során a tsz-ek vezetőségét nem kérdezték meg, a tervfelbontást íróasztal mellől végezték, és ez a bürokratikus eljárás számos esetben járt azzal a következménnyel, hogy a bíróságok a tárgyaláson meg nem jelenő tsz-eket indokolatlanul elmarasztalták ... Az Igazságügyi Minisztérium több polgári jogi per átvizsgálása során megállapította, hogy részben a tsz. vezetők jogi jártasságának hiánya, részben az adminisztráció felületessége miatt rendkívül komoly károk jelentkeznek az egész szövetkezeti tagság terhére. .. A termelőszövetkezetek jogi képviselőinek rendezése rendkívül sürgős.”³⁰⁶

Az adminisztráció gyorsan intézkedett, az igazságügyi miniszter és a földművelésügyi miniszter együttes utasításban rendezte a termelőszövetkezetek állandó jogi képviselőit. Az utasítás lehetőséget adott, hogy az ügyvédi munkaközösségek szerződés alapján (amelyet az utasítás melléklete tartalmazott), eljárjanak a termelőszövetkezet pereiben, sőt tartós megbízási szerződést köszenek (havi 30–80 Ft közötti összegért) a termelőszövetkezettel. Az utasítás a peres képviselő mellett megengedte a peres tanácsadást, kizárta viszont a termelőszövetkezet belső ügyeibe, termelési rendjébe való beavatkozást. („Minden ilyen cselekményt vagy ennek kísérletét fegyelmileg meg kell tolni” – írta elő az utasítás.) Jogi képviselőt az ügyvédi kamara által kijelölt ügyvédi munkaközösség³⁰⁷ láthatott el, aki az illetékes járási tanácsok végrehajtó bizottságának mezőgazdasági osztálya közvetítésével szerződést kötött a termelőszövetkezettel. A termelőszövetkezetek természetesen megbízhattak egyes ügyekben közvetlenül is az ügyvédi munkaközösségeket, de az utasítás maga az állandó jogi képviselő szabályait fektette le. Az utasítás leszögezte: „...a termelőszövetkezetek állandó jogi képviselőinek az a célja, hogy a termelőszövetkezeteket jogaik képviselőiben és kötelezettségeik teljesítésében

306 Feljegyzés a termelőszövetkezetek és tagjaikat érintő ügyekben folytatott bírói gyakorlat néhány kérdéséről. Budapest, 1954. február 9. MOL M-KS – 276. f. 96. cs. 17 / 2. öe. 172–173. o.

307 A korban az ügyvédi munkaközösség még nem volt általános, főleg egyéni ügyvédek működtek. Azon rendelkezés, miszerint az ÜMK (Ügyvédi Munkaközösség) a kizárólagos képviselőre jogosult szervezeti egység, az egyéni ügyvédek nagy részét kizárta a termelőszövetkezeteknek végzett szolgáltatásból.

támogassa és ezzel a törvényesség megszilárdítását ezen a téren is előmozdítsa. Erre való tekintettel a termelőszövetkezetek képviselőjében eljáró munkaközösségek, ezek vezetői, valamint az ügyek vitelére kijelölt ügyvédek kötelesek fokozott figyelmet fordítani a termelőszövetkezetek jogi képviselőjének ellátására, a szerződésben vállalt kötelezettségek és az ezzel kapcsolatos feladatok lelkiismeretes teljesítésére.”³⁰⁸

Az iratok szerzői a termelőszövetkezetek peres pozíciójának problémáját az ügyfélegyenlőség egyik (speciális) kérdéskörének tekintették. Az ügyfélegyenlőség azért merülhetett fel ebben az időszakban olyan élesen, mert a korábbi időben vagy nem egyenlő mércével mértek a bírák, vagy a felek olyan helyzetbe kerültek, amely megfosztotta őket a perlés lehetőségétől. Mindkét helyzet súlyosan sértette az eljárásjog alapelveit. A termelőszövetkezetek esetében azonban nemcsak eljárásjogi értelemben vett másodrendűségről volt szó. A termelőszövetkezeti tulajdon – szocialista tulajdoni formaként – másodlagos tulajdoni forma volt a magasabb rendű, állami tulajdon mögött. Alacsonyabbrendűségét a jog szolgai módon leképezte, számos – egyébként gazdasági szervezetekre jellemző – tevékenységtől, jogok szerzésétől, jognyilatkozat megtételétől fosztva meg a szövetkezeteket. A helyzetet bonyolította, hogy nemcsak a szövetkezet, hanem a szövetkezet tagja is osztozott e jogfosztottság állapotában.

II.4. A kitelepítettek sorsa

A kitelepítettek az eddig bemutatott csoportoktól eltérő helyzetben voltak.³⁰⁹ 1953-ig – a kitelepítések megszüntetéséig – szóba sem jött polgári pereskedésük, jogfosztottságuk azonban úgy volt teljes, hogy nyíltan soha nem tagadták meg tőlük a polgári per indításának lehetőségét. Hozzá kell tennünk, efféle diszkriminációt a Perrendtartás sohasem tartalmazott. 1953-ban mindezek alapján minden külön eljárásjogi rendelkezés nélkül a Perrendtartás általá-

308 Az igazságügyi miniszter és a földművelésügyi miniszter együttes utasítása a termelőszövetkezetek állandó jogi képviselőjéről. MOL M-KS – 276.f. 96. cs. 35. öe. 86. o.

309 Hantó Zsuzsa a kitelepítettek mellett még számos csoportot különböztet meg a velük szemben alkalmazott represszió jellege alapján. Így a településekről kitiltottakat, a deportáltakat, az internáltakat. Az intézkedéseket sokszor nem alapozta meg semmilyen jogszabály, a háború előtti, vagy a háború alatt megszületett rendelkezésekre hivatkozott jó néhány esetben a rendőrség vagy az ÁVH. Az élet furcsa fintora, hogy a jogszabályi deficit elősegíthette a kitelepítettek bíróság előtti fellépését, mivel helyzetük rendezése nem ütközött a res judicata (ítélt dolog) tilalmába.

nos felhatalmazása szerint polgári perek sorozatát indították vagyonuk visszaszerzéséért. Fellépésük alaposan meglepte a hatalom képviselőit.

„A kitelepítettek (és internáltak) jelentős számban indítottak különböző címen visszaigénylési pereket a bíróságok előtt. Ezek az igények többségükben ingóságok (bútorok, ruhák, használati tárgyak) visszaadására vagy ehelyett kártérítésre irányulnak, mégpedig vagy azok ellen a hatósági szervek ellen, amelyek az ingóságokat annak idején átvették, vagy olyanok ellen, akiknél ezek az ingóságok jelenleg akár hatósági intézkedés folytán, akár azért vannak, mert a kitelepített annak idején megőrzésre átadta vagy esetleg eladta. Indulnak továbbá perek az Ingatlankezelő Vállalat ellen azon a címen, hogy a kitelepítéskor átvett lakás a kitelepített öröklakása volt, a bér őt illeti, vagy ő fektetett bele a helyreállításakor jelentősebb összegeket. Indulnak továbbá perek azon a címen, hogy kitelepítettek munkabért – felmondási járandóságot – követelnek a vállalatoktól. Néhány esetben végül a volt kitelepítettek különböző büntető feljelentésekkel is kísérleteznek.

Az ilyen igényekkel szemben az Igazságügyi Minisztérium eddig a következő intézkedéseket tette:

a., utasította a bíróságokat, hogy ilyen visszaigénylési perek esetében a keresetet utasítsák el azon a címen, hogy itt hatósági intézkedésről volt szó, s az azzal kapcsolatban emelhető igények államigazgatási útra tartoznak. Véleményünk szerint azonban kívül esnek ezen a körön azok az esetek, amikor a kitelepített megőrzésre vagy használatra adta át ingóságait magánszemélynek, továbbá azok, amelyek az ellen irányulnak, aki bűncselekmény útján jutott az ingóságokhoz (ellopta).

b., a Legfelsőbb Bíróság május 12-én elvi döntést hoz, amelyben megállapítja, hogy az előbb említett igények nem tartoznak bírói útra,

c., a büntető feljelentéseket – a legfőbb ügyészség utasítása alapján – az ügyészségek az említett körben nem veszik figyelembe, illetőleg azok alapján büntetőeljárást nem indítanak,

d., Gondoskodunk arról, hogy az ügyvédi kamarák tiltsák el az ügyvédeket az ilyen igények érvényesítésétől, illetve fegyelmi úton haladéktalanul járjanak el az ilyen ügyeket vállaló ügyvédek ellen.

Ezek az intézkedések azonban távolról sem elegendőek.

Eldöntésre vár, hogy bizonyos méltányos esetben az államigazgatási szervek adhatnak-e kártérítés címén bizonyos összegeket a volt kitelepítettek részére annak az összegnek az erejéig, amely az értékesített vagyontárgyakból befolyt.

Eldöntetlen kérdés, hogy mi történjék a mezőgazdasági ingatlan visszaigénylése iránti különböző kérelmekkel, amelyek a tanácsokhoz érkeztek?

Nincsen eldöntve, hogy mi történjék a különböző munkajogi igénnyel, elsősorban a felmondási járandóság iránti igénnyel, valamint a munkakönyvben történt bejegyzések kijavításával.

Az állami szerveknél bizonytalanság van mind az előbb említett kérdéseket illetően, mind a lakásügyeket illetően is. Nyugtalanság van emiatt azoknál a dolgozóknál, akik hatósági intézkedés folytán jutottak bizonyos ingóságokhoz, illetőleg beköltöztek a kitelepítettek lakásaiba.

Véleményem szerint mindezeket a kérdéseket a Politikai Bizottság elé kellene vinni.”³¹⁰

Összefoglalva: az igazságügyi apparátus – félve a társadalmi nyomástól, és kihasználva a kitelepítések körül kialakított felemás jogi helyzetet – akkor akarta eljárási jogaitól megfosztani a kitelepítetteket, amikor éppen megszüntették társadalmi (politikai és polgári anyagi jogi) jogfosztottságukat. Az a megjegyzés, miszerint a kitelepítettek igénye nem tartozik bírói útra, szabad utat engedett az 1954. évben módosított Pp. 130. §. f. pontja alkalmazásának, ami alapján a keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül azért lehetett elutasítani, mert „a felperes követelése idő előtti, vagy – az elévülés esetét ide nem értve – bírói úton nem érvényesíthető, illetőleg a keresettel érvényesített jog nyilvánvalóan alaptalan”. Hozzáteesszük a felhívott Pp szöveg utolsó mondatát az 1954-es módosítás júniusban iktatta be a törvénybe (augusztusi hatállyal) úgy, hogy a nyilvánvalóan alaptalan perlés – mint elutasítási ok – az eredeti törvényjavaslat szövegében nem szerepelt.

A törvénymódosítás után a kitelepítettek keresetlevelét immáron már két jogcímen lehetett elutasítani, vagy azért mert államigazgatási útra tartozik ügyük, és a bírói út kizárt, vagy – 1954 májusától a Legfelsőbb Bíróság IX. sz. elvi döntésétől kezdve, majd 1954 augusztusától törvényi felhatalmazás alapján – azért, mert az alaptalan.

A pártvezetés Adminisztratív Osztálya elégedetlen volt az IM jelentésével, és további eljárásjogi torlaszok emelését javasolta a politikai vezetésnek. Az Osztály 4 példányban készült szigorúan bizalmas feljegyzése – amelyből egy példányt Farkas Mihály kapott meg – még az államigazgatási eljárásban juttatott kártérítést is megengedhetetlennek tartotta, így megróttá az IM előadóját.

310 Jelentés a kitelepítettek által a bíróságok előtt támasztott igényekről. MOL M-KS – 276.f. 96.cs. 34. öe. 274–275. o.

Másfelől az IM-álláspont azon megengedő véleményét, hogy bizonyos esetekben mégis lehetséges a bírói út igénybevétele, a következő érveléssel utasította el: „Tudvalévő, hogy a kitelepítésre kerültek közül igen sokan már előre szétosztották, rendszerint kisembereknek vagyontárgyaikat. A minisztérium [...] felfogásának megfelelően ezek ellen a kisemberek ellen indíthatnak a volt kitelepítettek pert, melyet a bíróság le is tárgyalhat. Ilyen módon néhány volt burzsoá elem egy sor kisembert zaklathat és ehhez a bíróságok segítséget nyújtanak a minisztérium utasítása alapján. [...] Ezt a kérdést az elmúlt napokban az Igazságügyi Minisztérium és a Legfelsőbb Bíróság vezetőivel megbeszéltem, melynek eredményeként ők ezt a gyakorlatot nem fogják folytatni.”³¹¹

A kitelepítetteknek a politikai vezetés szerint semmilyen kártérítés nem járt. Jogfosztottságuk további fenntartáshoz minden gátlás nélkül, cinikusan felhasználták az eljárásjog és igazságügyi szervezeti rendszer által felkínált diszkriminációs rendelkezéseket. A szociológiai irodalomból tudjuk, a kitelepítettek sorsa örökre – 1989-ig – megpecsételődött, sohasem válhattak a társadalom egyenrangú tagjává.³¹²

II.5. A perjog trükkjei

Ahhoz, hogy a kitelepítettek keresetlevelét minden érdemi vizsgálat nélkül el lehessen utasítani, módosítani kellett a perjogot. Annál is inkább, mivel – mint láttuk – az eredeti, az 1954-es ún. I. Pp. novella előtti törvényszöveg minden feltétel nélkül lehetővé tette a kitelepítés során kárt szenvedett emberek polgári perindítását. A politika több lépcsőben és időpontban nyúlt bele a perjog dogmatikai rendszerbe.

Először a bírói gyakorlat – a törvény szövegének megváltoztatása nélkül –, egy ún. elvi döntés meghozatalával zárta ki a perindítás lehetőségét. A Legfelsőbb Bíróság IX. sz. Elvi Döntése³¹³ a következőképpen rendelkezett:

311 Feljegyzés. MDP KV Adminisztratív Osztály. MOL M-KS- 276. f. 96.cs. 34. öe. 276. o.

312 „A »hortobágyiaknak« most jött igazán a neheze. Miskolcra nem mehettünk vissza. Egyáltalán hova menjünk? Barátoknál kegyelemkenyéren, majd egy környező falu parasztházának egy szobájában húztuk meg magunkat. Munkát keresve azt tapasztaltam, hogy takarítónőnek is nehezen vettek fel, minden ajtó bezárult előttem.” **Hantó Zsuzsa**, 2002, 146. o.

313 Közzé téve: Bírósági Határozatok 1954. április. 329.old. Szemenyei László 1955-ben rámutatott arra, hogy a Legfelsőbb Bíróság IX. sz. polgári elvi döntése időben megelőzte az első novellát, amit 1954 júniusában fogadott el az Országgyűlés, és csak augusztusban lépett hatályba. (**Szemenyei László**, 1955, 298. o.) Az időpontnak lényeges szerepe van, hiszen

„Olyan mezőgazdasági ingatlanok, mezőgazdasági ingatlanon lévő épületek, mezőgazdasági felszerelési tárgyak, vagy bármilyen egyéb vagyontárgyak tekintetében, amelyek államigazgatási szerv intézkedése következtében (államigazgatási szerv jóváhagyásával) kerültek termelőszövetkezetek, termelőszövetkezeti csoportok, vagy állami gazdaságok, mezőgazdasági gépállomások tulajdonába, birtokába vagy használatába, sem a volt tulajdonos, sem más személy a termelőszövetkezettel, termelőszövetkezeti csoporttal, állami gazdasággal és mezőgazdasági gépállomással szemben semminemű igényt nem érvényesíthet. Az ilyen igényt tartalmazó keresetet a bíróságoknak idéző végzés kibocsátása nélkül el kell utasítania.”

Az elvi döntés indokoltságát a Legfelsőbb Bíróság a termelőszövetkezetek védelmének szükségességére vezette vissza. Semmi kétséget nem hagyott azonban afelől, hogy nem a – mai szóval szólva – jogállami helyzet visszaállítása, hanem a politikai rend védelme – amibe a korábbi törvénytelenések legalizálása beletartozott – volt az elvi döntés elsődleges célja. Az indokolás szerint „...Ezek a vagyoni juttatások a termelőszövetkezetek szempontjából eredeti jogszerzési módot jelentettek. A termelőszövetkezet tekintet nélkül a korábban fennállott jogokra és kötelezettségekre jut e vagyontárgyak tulajdonába, birtokába, használatába. A jogot alapító tény az államigazgatási hatóság, szerv intézkedése. A termelőszövetkezet és a volt tulajdonos (vagy más jogosult) között éppen ezért nem is jöhet létre semminemű jogviszony, amelynek alapján a volt tulajdonos részéről a termelőszövetkezettel szemben bármilyen igény volna támasztható...”

Ebben a vonatkozásban az államigazgatási intézkedés érvényességének általában nem feltétele az írásba foglalás. Az eljáró szerv szóbeli rendelkezése is hatósági intézkedésnek minősül. Sőt hatósági intézkedéssel egy megítélés alá esik az is, amikor a termelőszövetkezet valamely vagyontárgyat eredetileg ugyan nem hatósági intézkedés alapján vett használatba vagy birtokába, de ezt az államigazgatási hatóság utólagosan jóváhagyta, vagy hallgatólagosan tudomásul vette. A hallgatólagos tudomásul vételt itt minden olyan esetben meg kell állapítani, amikor az államigazgatási hatóság nem tett kifejezetten ellenkező intézkedést.

ennek alapján egyértelműen bebizonyítható, hogy az Országgyűlés jogi bizottsága az általa kezdeményezett módosítással a Legfelsőbb Bíróság politikai szempontokat figyelembe vevő döntését emelte át a törvénybe.

A Legfelsőbb Bíróság a határozat időszerűségéről szólva (1954) kifejtette, hogy „az ilyen természetű keresetekkel való próbálkozások száma megnövekedett, ugyanakkor egyes bíróságok nem látták világosan, hogy az ilyen keresetek minden törvényes alapot nélkülöznek, bennük csupán az osztályellenség olyan tevékenysége jelentkezik, amely arra irányul, hogy termelőszövetkezetek vagyoni megerősödését, zavartalan termelőmunkáját akadályozza, és ezzel az ország szocialista fejlődését hátráltassa. Ezért népi demokráciánk gazdasági rendjének, a termelőszövetkezeteknek védelme érdekében elengedhetetlenül szükséges, hogy bíróságaink az elvi döntésben kifejtettek maradéktalan alkalmazásával az ellenséges kísérletezéseket teljes határozottsággal visszaverjék, s ezzel hozzájáruljanak a termelőszövetkezetek fejlődésének biztosításához.”

Az indokolás – és az elvi döntés jogi természete – adott lehetőséget arra, hogy a bíróságok minden analóg esetre érvényesítsék a Legfelsőbb Bíróság álláspontját. Ezért aztán a jogalkalmazás során nemcsak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek vagyonának védelméről volt már szó, hanem minden olyan vagyon védelméről, amit államigazgatási úton jutattak állami/szövetkezeti szerveknek. E körbe beletartozott tehát az vagyon is, amit a kitelepítettektől államigazgatási (szóban is „törvényes”) határozattal elvettek, és vagy állami tulajdonba (birtokba, használatba), vagy állami tulajdonlason alapuló magánszemély használatába (birtokába) adtak. Az elvi döntés egyértelműen megalapozta a Pp 130.§. rendelkezésének alkalmazhatósági körét, a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítását.

A levéltári iratok azonban arról számolnak be, hogy a jogszabályi változást, a törvény módosítását előkészítő bizottság nem vállalta fel. Igazából az Országgyűlés jogi bizottsága mondta ki a végső szót³¹⁴, az a bizottság, amely a törvény 1952-es elfogadásában semmilyen szerepet nem játszott.

Két kérdés került a bizottság elé, ebből az egyik a Pp. 130. § f./ pontjának, (Keresetlevél idézés kibocsátás nélküli elutasítása) módosítása volt, a másik a törvény 1. §-ának megváltoztatása. A jogi bizottság utólag, a törvényjavaslat betérjesztése után nyúlt bele a szövegbe. Az iratok szerint tehát az Országgyűlés elé benyújtott eredeti módosító javaslat nem tartalmazta a Pp. 130. §.

314 Javaslat az országgyűlés jogi bizottságához a polgári perrendtartás módosításáról szóló törvényjavaslat tárgyában. Budapest, 1954. június hó 17. napján. MOL XIX-E-1-c-1525 – 1526 / 1952. 335. o. A jogi bizottság javaslata a polgári perrendtartás módosításáról szóló törvényjavaslat kiegészítésére, valamint a polgári perrendtartás egységes szövegének kiigazítására. MOL XIX-E-1-c- 1525 – 1526 / 1952. 352. o.

módosítását, mivel ebben az esetben nem kellett volna utólag korrigálni a szöveget.³¹⁵

Az Országgyűlés bizottságának előterjesztése a következőképpen érvelt a változtatás mellett: „Több esetben előfordult, hogy a felek olyan követeléseket támasztottak, amelyekről azonnal kitűnt, hogy alaptalanok. Ilyen ügyekben tárgyalás kitűzése szükségtelen és csak felek zaklatását eredményezi. A bírósági szervezetekről szóló 1954. évi II. törvény lehetővé teszi, hogy a bíróság tárgyaláson kívül döntsön arról, kitűzi-e az ügyet a tárgyalásra. Ez a rendelkezés értelemszerűen magába foglalja a kereset (sic) idézés kibocsátása nélkül történő elutasításának a lehetőségét is.”³¹⁶

A jogi és a dogmatikai csúsztatás nyilvánvaló. Freudi szintű az elszólás is, amikor a kereset és nem keresetlevél³¹⁷ elutasításáról szolt a szöveg. Sem az előterjesztés, sem a bizottság – még a szakírók sem – nem foglalkoztak azzal az alapvető perelméleti kérdéssel, hogy a perrendtartás alapvető rendszere miképpen egyeztethető össze a kereset-előkészítő eljárásban történő, érdemi és végleges, bírói végzéssel történő elutasításával. Később – 1956–57-ben elemi erővel tört ki a vita e rendelkezés jogszerűségéről.

Az Országgyűlés jogi bizottsága, mintha megérezte volna a módosítás problematikusságát, az előterjesztői érveléshez ezért hozzátett néhány gondolatot. „A tárgyalás előkészítése során a bíróságnak – esetleg a felperes meghallgatása után – módja lesz a keresetet alaposan megvizsgálnia és ha a kereset nem alaptalan, csak előadásmódja volt hézagos, vagy hiányos, a felperest szükséges kiegészítésekre fel lehet hívni. Hangsúlyozni kell, hogy a bíróságnak egyébként is a Pp. 3. és 5. §.-ában foglalt alapelveknek megfelelően kötelessége annak hivatalból való vizsgálata, hogy nem nyilvánvalóan alaptalan-e a kereset.”³¹⁸ Úgy tűnik a bizottság meg akarta nyugtatni saját lelkiismeretét. Álláspontjá-

315 Szemenyei László egy évvel a történetek után egy 1955-ös cikkében – ahogy mondani szokás – kipakolt és nemcsak a bizottság előtti változtatásról rántotta le a leplet, hanem a Legfelsőbb Bíróság és a jogpolitika irányítóinak összjátékáról. **Szemenyei László**, 1955.

316 Javaslat az országgyűlés... MOL XIX-E-1-c-1525 – 1526 / 1952. 335. o.

317 Aprónak tűnő nyelvtani eltérés, a perjogász számára azonban elemi differencia. Röviden megfogalmazva különbségüket: a keresetlevél a felperes perindító irata, a kereset pedig a perindító irat tartalmaként a bírói döntésre vonatkozó felperesi igény. A kereset a per érdemi kérdése, a keresetről dönteni a bizonyítási eljárás lefolytatása után szabad csak, és ítélettel. A keresetlevél vizsgálatának lényege: alkalmas-e a pert kezdő irat az eljárás megindítására. Amennyiben nem, akkor ezt végzéssel idézés kibocsátása nélkül el kell utasítani. Ez az elutasítás nem jelent érdemi döntést, csak annyit: a keresetlevél valamilyen okból (amit a perrendtartás felsorol) alkalmatlan a peres eljárás megindítására.

318 A jogi bizottság javaslata ... MOL XIX-E-1-c- 1525 – 1526 / 1952. 352. o.

nak lényegét lefordíthatjuk ugyanis e szavakra: nem ez az egyetlenegy rendelkezés, ami a kereset előzetes megvizsgálását és esetleges elutasítását lehetővé teszi, ergo az új szűkítés szorosán beilleszkedik a PP dogmatikai rendszerébe. Nem új változásról van tehát szó, sőt vannak garanciális elemek – felperes meghallgatása – a bírói visszaélésekkel szemben.

Nem osztjuk sem az előterjesztők, sem a bizottság érvelését, e rendelkezés tagadása az ötvenes években kialakított perrendtartás (maradék) garanciális rendelkezéseinek. Az indokolás elhallgatta azokat a módosításokat, amelyek az akkor hatályos Alkotmány szabályaiba ütköző módon megnövelték a bíróság egyoldalú rendelkezéseinek körét, így téve lehetővé az érdemi döntés meghozatalát tárgyalás tartása és a kontradiktórius eljárás lefolytatása nélkül.

Az 1954. augusztus 1-jétől hatályos szöveg lényegesen megnövelte a bíróság elnökének (tanács elnökének) és lényegesen csökkentette magának az eljáró tanácsnak a jogkörét. Négy új bekezdést iktattak be a törvénybe, s az új rendelkezésekkel gyakorlatilag kialakították a tárgyalás előtti tárgyalás (egyebírói) intézményét, a tárgyalási garanciák nélkül. A tanács elnökének lehetősége nyílt a felperes meghallgatására, bonyolultabb ügyekben az alperesére, a kereset előzetes értékelésére (amennyiben felvilágosíthatta a felperest az alperes által tehető ellenvetésekről) pótlólagosan bizonyítékokat kérhetett be a felperestől, elrendelhetette szakértő meghallgatását, helyszíni szemle foganatosítását. (Pp. 124. §. (3). bek.)

Nyilvánvaló, a tárgyalás előkészítésének szakaszában meghozható bírói intézkedések új szabályaival a felek rendelkezési jogát az 1952-es törvénynél nagyobb mértékben csorbították. A módosítást a bírót felszerelte mindazokkal a lehetőségekkel, amelyeket az eredeti törvény – igazodva a klasszikus eljárásjogi intézményekhez – a fél kezébe adott, s nyíltan, már a tárgyalás előtt lehetővé tette például a hivatalból való bizonyítást.

A tárgyalás előkészítésében biztosított bírói jogkör átlépte az előkészítő eljáráshoz szükséges intézkedések terjedelmét. Az indokolások mindebből azt emelték ki, amit a laikus közvélemény amúgy is hallani szeretett volna: a gyorsabb, hatékonyabb pereskedés lehetőségét.

A keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasításának új szabályaival azonban nem ilyen egyszerű a helyzet. A „keresettel érvényesített jog nyilvánvalóan alaptalan” megfogalmazás nemcsak kétértelmű, hanem a keresetlevelet megvizsgáló bírót abszolút hatalmi helyzetbe hozta, lehetővé tette az ügy érdemének eldöntését – a kereset érdemi vizsgálata, majd érdemi döntés (ítélet) meghozatala nélkül. Az új szabály ütközött a perrendtartás normái-

val, így például a Pp 212. §. (1) bekezdésével, ami változatlanul kimondta: „A bíróság a per érdemében ítélettel... határoz.” Az ügy érdemi kérdésében végzés meghozatalára továbbra sem volt tehát eljárásjogi lehetőség. Az alaptalan fogalom ráadásul meghatározatlan fogalom, egyaránt jelenthette a felperes perbeli legitimációjának hiányát, és a kereseti kérelem megalapozottságának elmaradását. A kereseti kérelem megalapozottságának problémája bizonyítási kérdés, azaz az elutasítás a bizonyítatlanság következménye lehet, ami csak a lefolytatott tárgyalás, a felvett bizonyítás után állapítható meg.

Az új klauzula – ellentmondásossága ellenére – megfelelő eszköz volt a politikai hatalom számára a nemkívánatos perindítások, így a kitelepítettek kártérítési pereinek megakadályozására, illetve a rendszer által védetté nyilvánított szervezetek és jogalanyok (szövetkezetek) perjogi immunitásának biztosítására.

II.6. A jogirodalom utószava

A jogirodalmi szerzők az 1954-es módosítást követően élénken bírálták az új rendelkezéseket. Szemenyei László például egy 1955 májusában a perelőfeltételekről írt, és máig izgalmas cikkében ösztüzet zúdított a módosított perrendtartásra.³¹⁹ Cikkében a szakmai érvek nagy szerepet játszottak, s klaszszikus perelméleti megfontolásai feltárták a perrendtartás jogi – dogmatikai rendelkezései mögött rejlő világot.

A tanulmány külön figyelmet érdemel a Pp. 130. §. sokat idézett f.) pontjának analízise, különösen e szakasz „keresettel érvényesített jog nyilvánvalóan alaptalan” fordulatának elemzése miatt. Szemenyei a nyilvánosság elé tárta azt az általunk bemutatott tényt, miszerint a Ppn eredeti szövegében e fordulat nem szerepelt, azt az Országgyűlés jogi bizottságának javaslata alapján iktatták törvénybe. Ezzel a perelőfeltételek közé sorolták a keresettel érvénytelenített jog nyilvánvalóan alaptalan esetkörét.

A problémák a cikk szerzője számára itt kezdődtek. „A keresetjog-elmélet körül kialakult vitában az a felismerés vezetett az úgynevezett absztrakt keresetjog elméletének kialakulásához, hogy az alaptalan keresetek alapján is érvényes per keletkezik, mert az, hogy egy kereset alaptalan volt-e, legtöbbször csak bírói ítélet útján állapítható meg.”³²⁰ Tehát a Ppn rendelkezése nemcsak

319 Szemenyei László, 1955.

320 Uo. 295. o.

szembe került a törvény mögött álló történeti – elméleti szempontrendszerrel, hanem ellenkezett magával a Perrendtartás alapelveivel is. Egyfelől az ügyben – a jogvita érdemében – nem ítélettel, hanem végzéssel dönt a bíróság (jóllehet ez a végzés perfüggőséget nem vált ki), másfelől kizárja a kontradikció lehetőségét éppúgy, mint az igazság kiderítését. Ilyen megoldás a szocialista országok perrendtartásai közül egyedül az ukránban szerepel – írta Szemenyei, ezt azonban a szovjet jogtudomány maga is (Gurvics) célszerűtlennek és törvényellenesnek tartja.

Amennyiben megvan a jogvita megindításának alanyi és tárgyi előfeltétele, akkor bíróságnak a kétoldalú meghallgatás – azaz per – alapján kell eljárnia, ez alkotmányos rendelkezés. „A keresettel érvényesített jog gyakran nem is jog, hanem valamely állapot, vagy pusztá tény. A keresettel érvényesített jog életbelileg általában mint jogsértés jelentkezik annak ellenére, hogy a jogsértés nem alapja a keresetnek, hanem csak külső indítóoka.”³²¹ E mondat – és a cikk lábjegyzete – félreérthetetlenül a magyar perjog klasszikusára, Plósz Sándorra utalt, akit mint „burzsoá jogtudóst” korábban az ellenségek közé soroltak. Szemenyei a Ppn. új megoldását történeti-elméleti megfontolások alapján vetette el, s leírta „a törvényi álláspont ... véleményem szerint nem helytálló.” Szintén törvényellenesnek tartotta a Legfelsőbb Bíróság ezirányú gyakorlatát, mivel az LB a novelláris módosítást be sem várva hozta meg a IX. sz. elvi döntését. Szemenyei azt is hozzátette, hogy a IX. sz. elvi döntés jogtechnikailag sem járható út, hiszen az ítélt dolog perlési tilalmát nem hozza létre, ezért csak ideig-óráig védi meg a termelőszövetkezetet a perléstől.

A dogmatikai problémák sorozatát veti fel az „alaptalanság” meghatározása – írta Szemenyei. A kereset alaptalanságának megítélése bizonyítási eljárás lefolytatása után lehetséges, és csak az a bírói gyakorlat helyeselhető, amely alaptalanság esetén elutasító – és nem az eljárást megtagadó – határozatot hoz. Az alaptalanság tehát nem perelőfeltétel, ennek sem történeti, sem elméleti, sem dogmatikai alapja nincsen. Szemenyei – mintegy csattanóként – a fiatal Marx porosz bíróság feletti kritikáját idézte, amiben Marx a következőket írta: „Elszörnyedtem, amikor megtudtam, hogy a porosz bírósági rendszer szerint a felperes, mielőtt a bíró megállapítja a kereset tárgyalásának rendjét, vagyis útjára engedi a keresetet, köteles úgy előadni ügyét a bíróságnak, hogy utóbbi

321 Uo. 297. o.

meggyőződést nyerjen arról, hogy egyáltalán fennáll a kereseti jog.”³²² Tetszetős érv az 1955-ös Magyarországon.

A Pp. második novelláját előkészítő bizottság 1956-ban született Tájékoztató feljegyzése a tárgyalás előkészítésének 1954-ben bevezetett új szabályaihoz nem akart hozzányúlni. Kifejezetten garanciális elvként kezelte viszont a Pp. 130.§. /1/ bek. f. pontjának módosítási javaslatát, mivel „ez a rendelkezés lehetővé teszi, hogy az állampolgárok ügyeit a bíróság a felek meghallgatása nélkül, pusztán az iratok alapján, a szóbeliség és a közvetlenség elvének sérelmével bírálja el. A rendelkezést erre tekintettel mellőzni kell.”³²³ Végül az 1958. március 1-jén hatályba lépett szöveg már nem tartalmazta ezt a törvényi kitétel.

III. Zárószó

A jogi feltételek tehát először adottak voltak a kitelepítettek keresetindítása előtt, azonban a várható tömeges igényérvényesítés miatt a politikai hatalom felszámolta ezt a lehetőséget. Mindez a reformkorszaknak tekintett politikai időszakban történt, jól példázva a kommunista rendszer reformálhatóságának határait.

A kitelepítettek jogfosztottsága teljes volt, kiterjedt személyi szabadságjogaik elvesztése mellett az alapvető polgári jogokra. Az ellenük hozott intézkedések megszüntetésével a jogi státuszuk, jogalanyiségük teljességét kellett volna visszakapniuk, a jogalanyiség összes elemében korlátozások nélkül rehabilitálni kellett volna őket. A fent vázolt okok és események miatt azonban sem anyagi javaikat nem kapták vissza, ráadásul az addig nyitva álló perjogi igény érvényesítéstől is megfosztották őket. Elmondhatjuk, részleges jogi deprivációjuk a személyi kényszerintézkedések megszüntetése után változatlanul fennállt.

Nem vitás, a jogalkotók és a jogalkalmazók cinikus módon, a jog intézményrendszerét felhasználva legitimizálták e helyzetet. Politikai célokat kiszolgálva született meg mind a Legfelsőbb Bíróság elvi döntése, mind a perrendtartás módosítása. Észre kell azonban azt is vennünk, hogy a politikai

322 Uo. 300. o.

323 Törvényjavaslat a polgári perrendtartás egyes rendelkezéseinek módosításáról. MOL M-KS 276.f. 96.cs. 25/2 öe 164. o.

célszerűségből meghozott intézkedések voltaképpen „megerőszakolták” a perjogot, a perjog dogmatikai rendje a politikai sugallatra született megoldásokat jogidegen testként, dogmatikai, intézményi ellentmondásokat teremtve fogadta be. Az ellentmondásokat a kor jogtudománya jelezte, a jogász szakma – túlélve az első sokkot – már képes volt észrevételezni a jogi rendszertől idegen megoldásokat. A jogról való gondolkodás részévé vált a jog rendszerének, hiszen – emlékezzünk – 1957-ben az elméleti szakemberek tanácsára törölték el a diszkriminációt kiváltó rendelkezéseket. A jog mint szabályalkotás, szabályalkalmazás és a szabályokról való gondolkodás lassan differenciált jogi rendszerré alakult át, fejlődésében bejárva a tanulmányunk elején bemutatott utat. Ezért írtuk és mondtuk, a társadalmi-életteni helyzetek jogi értelmezését sohasem szabad leegyszerűsítve, egy-egy okra vagy tényezőre visszavezetve bemutatni. Még akkor sem, ha az elemzett korszak iránt a legcsekélyebb szimpátiát sem érezzük.

Jelzetek magyarázata

1. Levéltári jelzetek:

MOL M-KS-276.f. 96.cs. 34.öe./d. 67.o.

MOL = Magyar Országos Levéltár

M = M szekcióba sorolt iratok, a pártiratok

KS = központi pártszervek iratai

276.f. = fond szám, az MDP központi szerveinek iratai (288.MSZMP)

96. cs. = a központi pártszervek egységeinek / csoportjainak (itt Adminisztratív Osztály) iratai

34. öe. = őrzési egység (dosszié) száma

d = doboz szám (ha van)

67. = oldalszám.

MOL XIX.E.-1-u - 4 / b. öe. (vagy d) 5.

XIX. = fondfőcsoport száma, itt Központi Kormányzati Szervek

E = Igazságügyi Igazgatás

1. = Igazságügyi Minisztérium

U= itt Molnár Erik miniszter iratai (miniszterenként eltérő betűjellel)

4 /b. öe. = őrzési egység

d. = doboz

5 = oldalszám.

2. Jogszabályok rövidítése

Pp. A Polgári Perrendtartás. 1952. évi III. törvény a Polgári perrendtartásról.

Be. A büntetőeljárásról szóló törvény.

Ptk. A Magyar (Nép)Köztársaság Polgári Törvénykönyvéről szóló 1959. évi IV. törvény.

Csjt. A házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény tv. Törvény

tc. Törvenycikk. (1945-ig a törvények elnevezése)

tvr. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának törvényerejű rendelete